

CERAMIKA GRAFITOWA Z OSTROWA TUMSKIEGO W POZNANIU

GRAPHITE POTTERY FROM OSTRÓW TUMSKI IN POZNAŃ

Julia Ruminiecka

Andrzej Sikorski

Julia Wenzel

Instytut Praehistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Sw. Marcin 78, 61–809 Poznań, Poland

ABSTRACT. The article's objective is to present the first graphite goods found at the princely part of the Poznań stronghold. Pottery fragments, a disc with a hole made of graphite sherd, and spindle whorl have been discovered at the foundations of the Mieszko I palatium, next to the remains of a goldsmith's workshop. Relatively straightforward stratigraphy, despite later destruction caused by numerous construction phases of the Sacred Mary Church, along with accompanied artifacts from the layers, make possible to date these finds to the period stretching from the 10–11th to the 12th–13th centuries and regard them as 'imports' from the south. Besides the 12th century settlement at Szeląg, this is the second site in Poznań where this characteristic type of pottery has been found.

Ceramikę grafitową rejestrujemy na stanowiskach od neolitu (grafitowanie ścianek) do czasów nowożytnych¹. Biorąc pod uwagę złoża tego charakterystycznego surowca, wyroby z domieszką grafitu (z dodatkiem piasku i żwirku) najczęściej bywają traktowane jako „import” południowy², choć istnieją przesłanki wskazujące na produkcję miejscową³.

Na terenie Polski wczesnośredniowieczne ułamki ceramiki i przeszliki „z grafitem” rejestrowane są między innymi na Śląsku (najwięcej znalezisk), w Małopolsce, Wielkopolsce, sporadycznie na Kujawach, Pomorzu Zachodnim i na Mazowszu⁴. Znaleziska te

¹ Filipowiak 1953, s. 344, 345; Lodowski 1966, s. 111; Mogielnicka-Urban 1984, s. 114, 115.

² Kostrzewski 1948, s. 4; Lodowski 1966, s. 129; Dzeduszycki 1982, s. 107; Hensel 1987, s. 379; Piekalski 1991, s. 109.

³ Por. Kaźmierczyk 1970, s. 316, 317.

⁴ Lodowski 1966, s. 129; Radwański 1968, s. 31; Kaźmierczyk 1970, s. 306–309; Dzeduszycki 1982, s. 67; Parczewski 1982, s. 67–69; Kiersnowska 1987, s. 105, 106; Kukliński 2000, s. 298; Filipowiak 2002, s. 142.

pojawiają się w osadach, grodach i nekropoliach już w IX–X w., następnie zaś – w większej ilości – w XII–XIII w. Właśnie wtedy stają się inspiracją dla rodzimych garncarzy, którzy – szczególnie na Śląsku – chętnie przejmują proponowane innowacje technostylistyczne⁵. Stosunkowo twarde wyroby, odporne na działanie wysokiej temperatury i kwasów, zwykle wiąże się z produkcją szklarską, kowalską i złotniczą. W literaturze przedmiotu tej kategorii ceramiki poświęcano stosunkowo niewiele miejsca. Jak zauważył przed laty J. Lodowski: „najczęściej omawiano ją ogólnie, na marginesie innych poruszanych przez autorów zagadnień, zwracając uwagę na odmienną formę i specjalną funkcję naczyń grafitowych”⁶. Podjęte ostatnio próby skatalogowania, określenia zasięgu i datowania wyznaczyły nowe perspektywy badań nad ceramiką grafitową⁷, która – nie rozpoznana – nadal bywa wyrzucana z „czarnymi kamykami”.

Odkrycie na Ostrowie Tumskim w Poznaniu trzeba uznać za wyjątkowe z kilku powodów: są to pierwsze wyroby grafitowe na grodzie (do tego w części książęcej); zostały znalezione przy fundamentach palatium Mieszka I, w pobliżu pozostałości pracowni złotniczej; względnie czytelne, acz zniszczone przez akcje budowlane przy gotyckim kościele NMP układy stratygraficzne – wraz z towarzyszącymi meblami ceramicznymi i wydzielonymi zabytkami – pozwalają na datowanie tych znalezisk w przedziale X–XI i/lub XII–XIII w. („importy” z Moraw i Czech)⁸.

ARCHEOMETRIA

Pierwsze fragmenty zarejestrowano w 1999 r., w pobliżu południowych fundamentów zespołu pałacowo-sakralnego (ryc. 1), dokładniej w warstwie rozbiórkowo-budowlanej kościoła NMP lub muru otaczającego cmentarz przykościelny (wykop V; warstwa VI; nr inw. 163–166/99). Były to ułamki grubościenne (1,35–1,5 cm), z wyraźnymi śladami kontaktu z ogniem. Duże, jak wolno przypuszczać, pojemniki wykonano z gliny żelazistej z domieszką piasku (o granulacie 1–1,5 mm), zmieszanego z „płytkami” grafitu (o zbliżonej wielkości). Ułamki pochodzą zapewne z form obtaczanych na kole (wolnoobrotowym – ryc. 5: 2, 5). Na jednym fragmencie zachowała się płytka linia falista. Powierzchnia ścianek matowa, szorstka. Zewnętrzna ścianka została pokryta cienką warstwą „glinki”, o odcieniu szarym i szarobrązowym (10YR 6/2, 6/3 i 5/1)⁹.

Równie interesujący wydaje się krążek z przewierconym otworem, wykonany ze skorpury grafitowej (ryc. 4: 18). Zapewne pręślik ten, wydobyty z gotyckiej warstwy budowlanej przy południowo-zachodnim narożu pałacu (wykop VI; w-wa Va; nr inw.

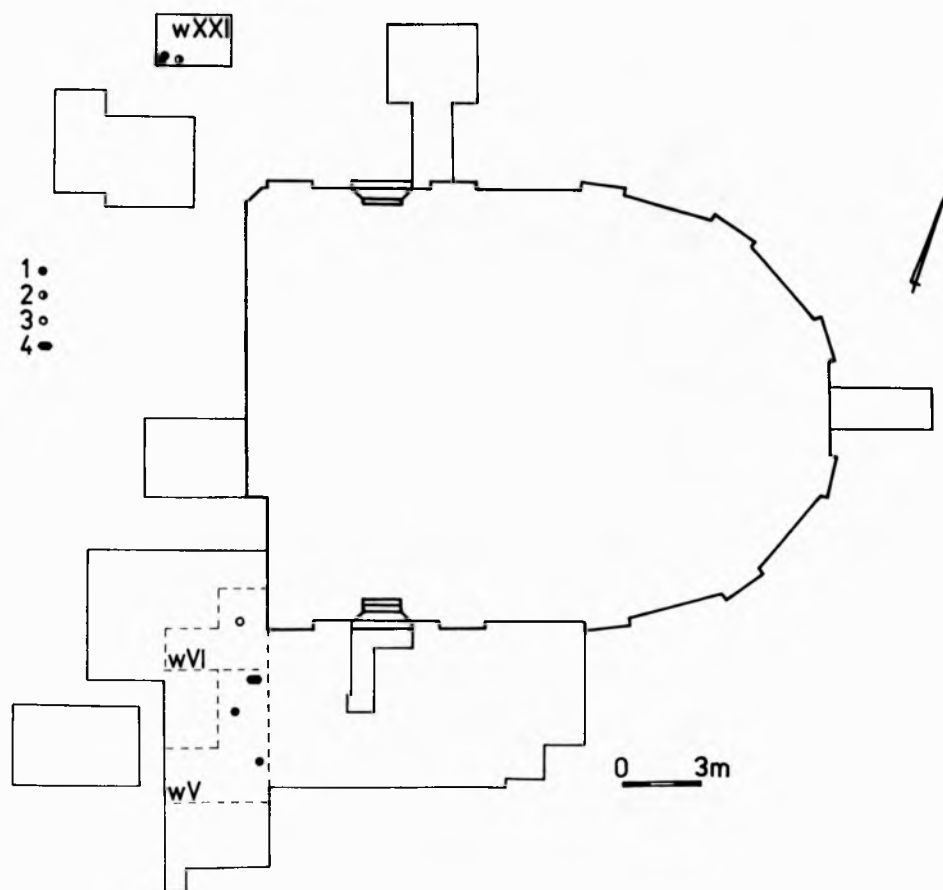
⁵ Filipowiak 1953, s. 345; Kaźmierczyk 1970, s. 316; Wachowski 1992, s. 24, ryc. 60b; Rzeźnik 1999, s. 131; 2002, s. 444, 445, ryc. 5.

⁶ Lodowski 1979, s. 93.

⁷ Por. Dostal 1994; Kolenda 1998; Zamelska 1998.

⁸ Kaźmierczyk 1966, s. 247; 1970, s. 306–318; Lodowski 1979, s. 97–103; Parczewski 1982, s. 67.

⁹ Munsell 1973.

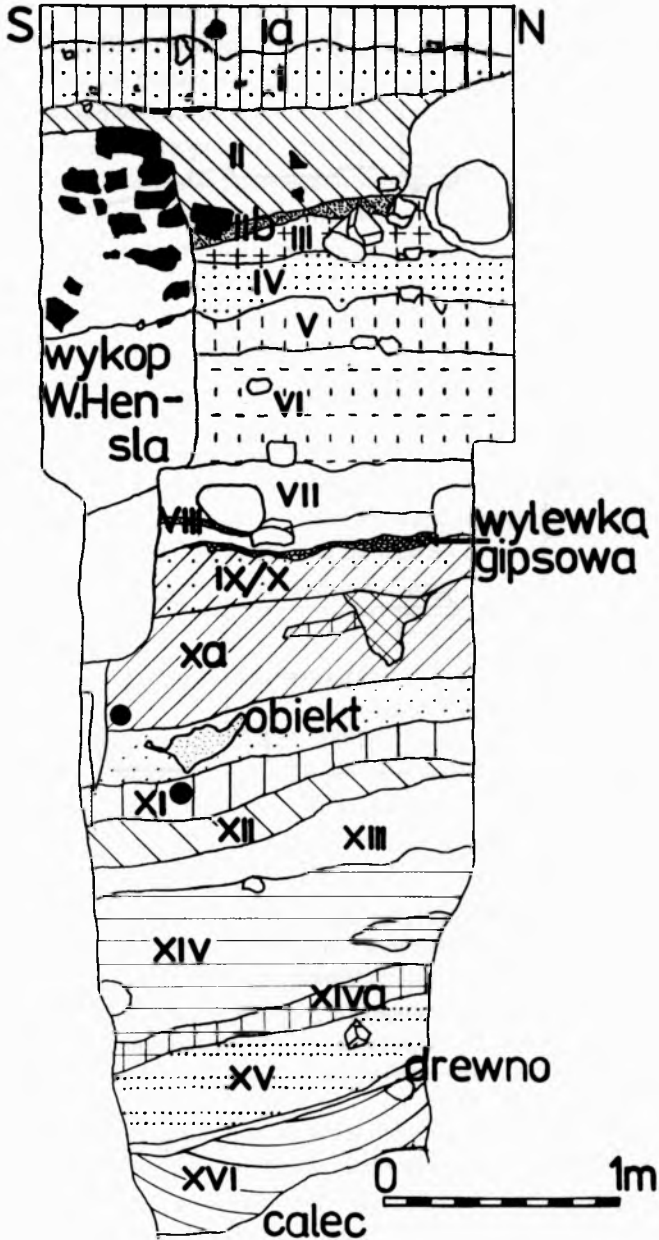

Ryc. 1. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Lokalizacja ułamków ceramiki grafitowej (i przęślika): 1 – fragmenty namierzone; 2 – z hałdy; 3 – krążek/przęślik; 4 – przęślik (rys. O. Antowska-Gorączniak, J. Ruminiecka, J. Wenzel)

Fig. 1. Poznań-Ostrów Tumski, site 9/10. Distribution of graphite pottery fragments and one spindle whorl: 1 – fragments with known localization; 2 – fragments from a heap; 3 – a disc/spindle whorl; 4 – a spindle whorl (by O. Antowska-Gorączniak, J. Ruminiecka, J. Wenzel)

15/00), został zrobiony z części przydennej lub brzuśca o grubości ścianki 0,6–0,9 cm. Masa ceramiczna rozbitego naczynia, obtaczanego na kole garncarskim, zawierała elementy mineralnej domieszki schudzającej i płytki grafitu (o wielkości 1–1,5 mm). Po wypale uzyskano matową powierzchnię (odcień 10YR 4/2, 5/2), przypominającą fakturę ceramiki z wykopu V. Zaobserwowano ślady polerowania krążka na obydwóch powierzchniach i brzegach. Podobne wyroby z wtórnie wykorzystanych, tyle że nie grafitowych skorup, znamy między innymi z Bytomia i Poznania¹⁰.

¹⁰Dymaczewski 1961, s. 164, tabl. XVII, 6; Moździoch 2002, s. 160, 161, tabl. 72: 1, 2, 6 i 73: 8–10.

Ryc. 2. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Profil zachodni wykopu XXI, z zaznaczeniem poziomu zalegania ceramiki grafitowej (rys. J. Rumieniecka, J. Wenzel)

Fig. 2. Poznań-Ostrów Tumski, site 9/10. Western section of trench XXI with a layer with graphite pottery (by J. Rumieniecka and J. Wenzel)

Kolejne ułamki (ryc. 3: 15, 18) zarejestrowano przy północno-zachodnim narożu pałacu, tzn. w warstwach słabogliniastego piasku rzeczny (o odcieniu żółtym – 10YR 7/3), z charakterystycznymi sedymentami organicznymi (warstwy Xa i XI; w warstwy te wkopano fundament palatium). Fragmenty zalegały na głębokości 3,5–3,6 m poniżej obecnego poziomu gruntu, poza budowlą, w grubej warstwie drobnoziarnistego piasku (poziom niwelacyjny przed rozpoczęciem kamiennej budowli romańskiej – ryc. 2). Pochodzą one z rozbitych pojemników średniościennych (o grubości ścian 0,9–0,95 cm), obtaczanych na kole garncarskim i – jak się wydaje – zostały ulepione z gliny z domieszką mineralną (piasek o wielkości granulatu 0,5–1 mm) i rozartego grafitu. Finalnie uzyskano więc różne odcienie „metalicznej” powierzchni ścianek (tzn. 10YR 4/1 – ciemnoszary i 10YR 5/1 – szary). Powierzchnie ścianek zewnętrznych i wewnętrznych starannie wygładzono, jednak na jednej skorupie zachowały się dookolne żłobki (cienkie i płytkie – ryc. 3: 18).

Masywny kawałek (o grubości ścianki 1,45–1,5 cm), znaleziony na hałdzie z wykopu XXI, zdobiony jest płytkami, szerokimi liniami falistymi, z warstwą spieku (brązowa „angoba” na ściance zewnętrznej – odcień blade- i ciemnoczerwony 2.5YR 4/2, 3/2 – ryc. 3: 10), przypomina ceramikę grafitową z wykopu V.

Osobnym znaleziskiem jest przeszłik z domieszką rozartego grafitu (wykop V, warstwa VIII; nr inw. 481/99). Okaz dwustożkowaty, z dookolnymi liniami rytymi na powierzchni (ryc. 3: 20), zarejestrowano w warstwie niwelacyjnej (słabogliniasty piasek rzeczny, o odcieniu 10YR 7/3, 7/4), w którą wkopano palatium (na tym odcinku zachował się tylko negatyw fundamentu). Wydaje się, że przeszłik zalegał we wnętrzu założenia pałacowego. Warto zaznaczyć, że pod względem kształtu i wykończenia nie różni się on od glinianych wyrobów tego typu z XI–XIII w.¹¹

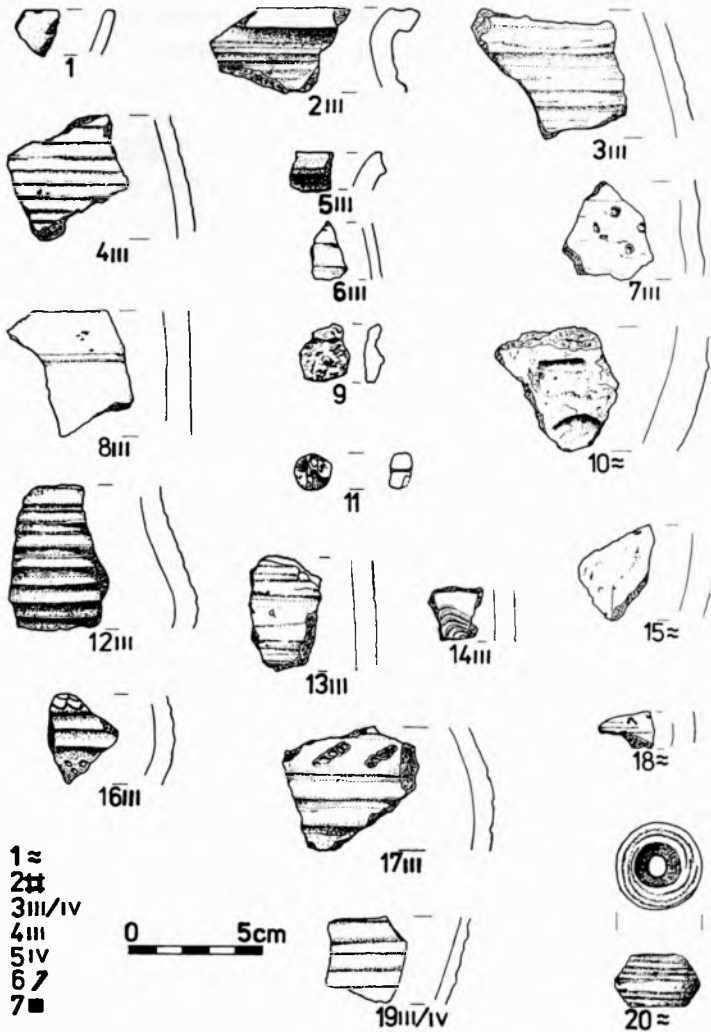
Na obecnym etapie badań dysponujemy więc co najmniej dwiema grupami wyrobów grafitowych, o zróżnicowanej recepturze masy ceramicznej (zastosowanie rozartego grafitu lub domieszki w postaci łusek) i przeznaczeniu (grubość ścianek). O wielkości, kształtach i funkcji analizowanych naczyń trudno cokolwiek powiedzieć (może były to delikatne pojemniki o profilu esowatym, o standardowej pojemności 2–3 l i duże naczynia donicowato-beczkowato-wiadowate, mieszczące > 5 l)¹². Przyjmując ustalenia J. Łodowskiego i M. Parczewskiego mówi się o starszej (IX–X w.) i XII–XIII-wiecznej ceramice¹³. Biorąc pod uwagę recepturę masy ceramicznej i kontekst kulturowy, za najstarsze należałoby uznać ułamki z wykopu XXI, natomiast pozostałe – grubościennie z „archaicznym” motywem zdobniczym – ostrożnie zaliczamy do znalezisk z drugiej fazy, choć mogą być młodsze (pochodzą z przemieszanych poziomów budowlanych – tab. 1, 2)¹⁴.

¹¹ Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960, s. 157, ryc. 80: 9; Dymaczewski 1961, s. 164, tabl. XVII: 2; Malinowska 1961, s. 28, ryc. 17: 16; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 218, 219, ryc. 128: 3, 5; Kóčka-Krenz, Sikorski 1995, ryc. 5: 3; Brzostowicz 2002, ryc. 38: 3.

¹² Kaźmierczyk 1970, s. 308–310; Łodowski 1979, s. 97–103.

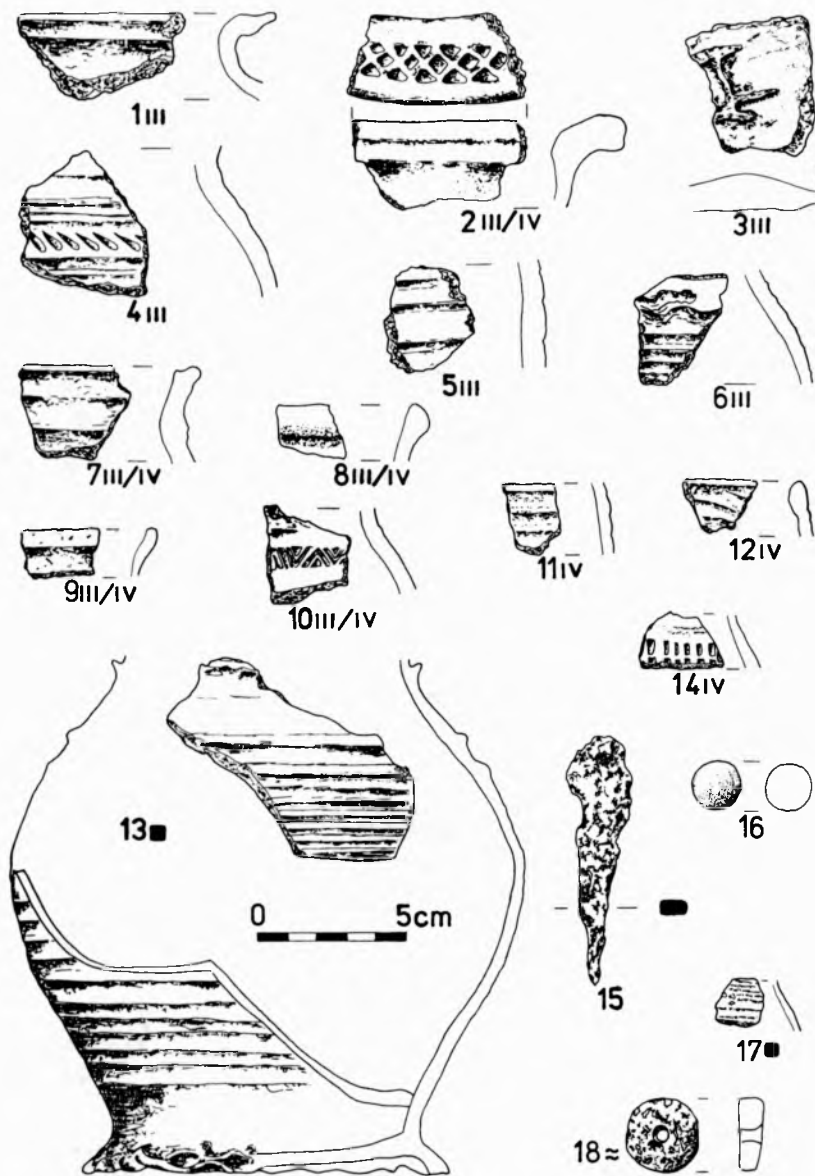
¹³ Łodowski 1979, s. 95–97; Parczewski 1982, s. 67, 68.

¹⁴ Kaźmierczyk 1970, s. 308–311; Staňa 1998, s. 120, Abb. 15, 4, 5.

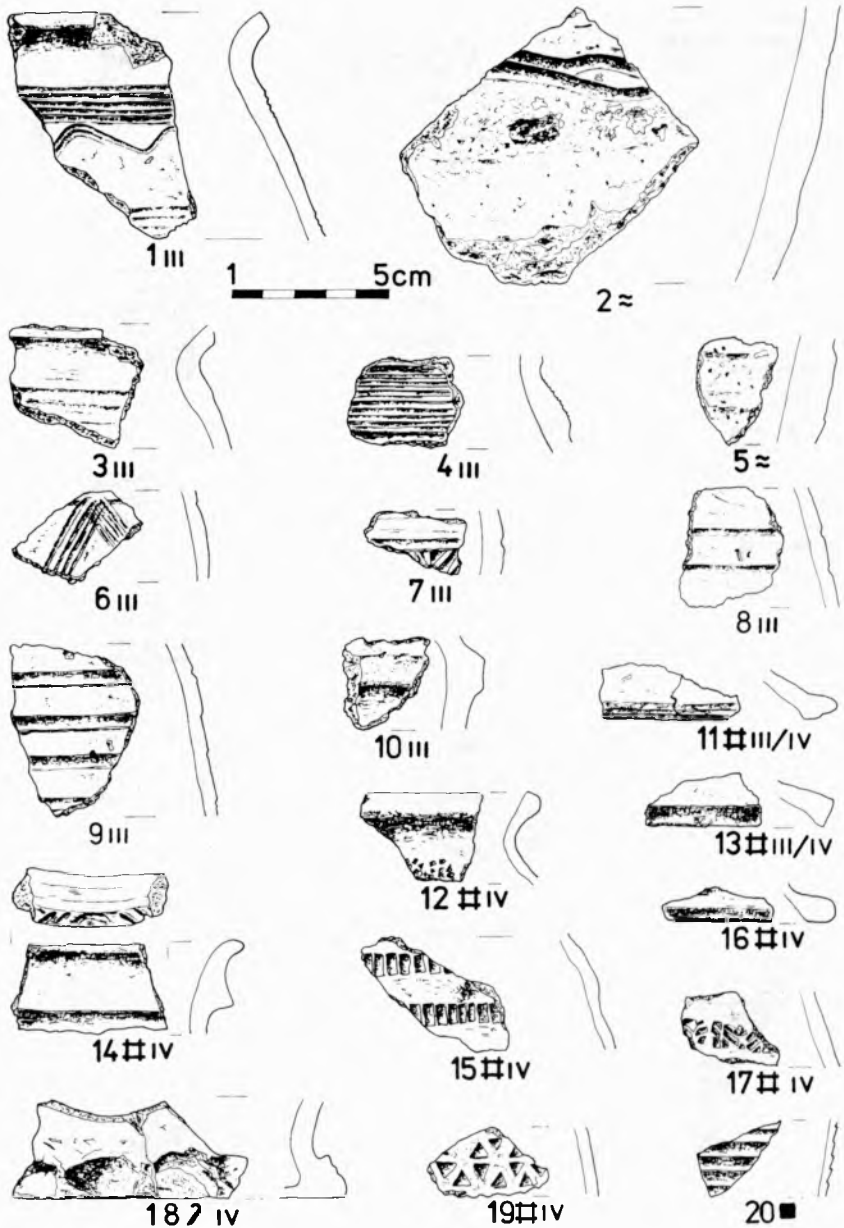
Ryc. 3. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wybór fragmentów ceramiki z wykopu XXI, warstwa Xa i XI (kultura łużycka? – 1; wczesnośredniowieczna GT III – 2–8, 12–14, 16, 17 i grafitowa – 15, 18; wczesno-/późnośredniowieczna GT III/IV – 19) i niektórych znalezisk wydzielonych (okucie brązowe – 9, paciorek bursztynowy – 11) oraz z hały (grafitowa – 10). Prześlik z domieszką grafitu z wykopu V (warstwa VIIIa). Objasnienia: 1 – ceramika grafitowa; 2 – stalowoszara (GT III/IV i GT IV); 3 – obtaczana; 4 – podtaczana (GT III/IV); 5 – toczona (GT IV); 6 – ceglasta z polewą (GT IV); 7 – kamionka (rys. J. Ruminiecka, J. Wenzel)

Fig. 3. Poznań-Ostrów Tumski, site 9/10. Selection of pottery from trench XXI, layer Xa and XI (Lusatian? – 1; Medieval GT III – 2–8, 12–14, 16, 17 and graphite – 15, 18; Early/Late medieval GT III/IV – 19) and some selected finds (a bronze forge – 9, an amber beat – 11) and from a heap (graphite pottery – 10). A spindle whorl with graphite temper from trench V (layer VIIIa). Legend: 1 – graphite pottery; 2 – steel-grey pottery (GT III/IV and GT IV); 3 – completely coated on the potter's wheel; 4 – partly coated (GT III/IV); 5 – turned on the potter's wheel (GT IV); 6 – brick-red with glaze (GT IV); 7 – stoneware (by J. Ruminiecka and J. Wenzel)

Ryc. 4. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej (GT III – 1, 3–6; krążek/przęślik grafitowy – 18), wczesno-/późnośredniowiecznej (GT III/IV – 2, 7–10) i późno-średniowieczno-nowożytniej (GT IV – 11, 12, 14; kamionka 13, 17) i niektórych znalezisk wydzielonych (hak żelazny – 15, kulka z gliny – 16) z wykopu VI, warstwy Va (rys. J. Ruminiecka, J. Wenzel)

Fig. 4. Poznań-Ostrów Tumski, site 9/10. Selection of Medieval (GT III – 1, 3–6; a disc/graphite spindle whorl – 18), Early/Late Medieval (GT III/IV – 2, 7–10) and Late Medieval/modern pottery (GT IV – 11, 12, 14; stoneware – 13, 17) along with some selected finds (an iron hook – 15, a clay ball – 16) from trench VI, layer Va (by J. Ruminiecka and J. Wenzel)

Ryc. 5. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej (GT III – 1, 3, 4, 6–10; grafitowa – 2, 5) i późno-średniowieczno-nowożytniej (GT III/IV – 11, 13; GT IV – 12, 14–19; kamionka – 20) z wykopu V, warstwy VI (rys. J. Rumieniecka, J. Wenzel)

Fig. 5. Poznań-Ostrów Tumski, site 9/10. Selection of Early Medieval (GT III – 1, 3, 4, 6–10; graphite – 2, 5) and Late Medieval/modern pottery (GT III/IV – 11, 13; GT IV – 12, 14–19; stoneware – 20) from trench V, layer VI (by J. Rumieniecka and J. Wenzel)

Wątpliwości dotyczą również przeszłików z przemieszanych warstw lub złoża wtórnego (podobne receptury masy ceramicznej).

Zbiór z grodu książęcego, na tle podobnych znalezisk w Wielkopolsce, zasadniczo nie odbiega liczebnie od tutejszej średniej (1–8 fragmentów)¹⁵.

DATOWANIE

Częściowo zakłócona stratygrafia (wynik wielu akcji budowlanych i prac instalacyjnych przy kościele NMP) i – w konsekwencji – spłot różnych czynników podepzycyjnych (przemieszczenia mobiliów), to powody, które zmusiły nas do datowania znalezisk grafitowych na podstawie analizy ceramiki (tj. zbioru ponad 950 fragmentów – tab. 1). Ustalona struktura technostylistyczna poszczególnych GT ceramiki średnio-wieczno-nowożytnej (tab. 1)¹⁶ w obrębie warstw, w których zarejestrowano fragmenty grafitowe (i przeszliki) wraz z towarzyszącymi im znaleziskami wydzielonymi (tab. 2)¹⁷ pozwala przypuszczać, że:

— w wykopie XXI wyroby grafitowe zalegały już na poziomie od pierwszej połowy X–XI w. (ryc. 3, tab. 1, 2)¹⁸,

— w wykopie VI (złoże wtórne) w kontekście XI–XVI/XVII w. (ryc. 4, tab. 1, 2)¹⁹,

— w wykopie V (złoże wtórne) z materiałem z X–XV w. (ryc. 5, tab. 1, 2)²⁰.

Zdobiony przeszlik dwustożkowaty (ryc. 3: 20) wydobyto z warstwy niwelacyjnej przy zespole pałacowo-sakralnym, datowanej na X–XI w.

WNIOSKI

Fragmenty ceramiki naczyniowej (i przeszliki)²¹ są zapewne „importem” z Południa: albo przywiezionym przez budowniczych pałacu, albo przez sfery dworskie (niekoniecz-

¹⁵ Filipowiak 1953, s. 346; Zamelska 1998, s. 35.

¹⁶ Hilczerówna 1967; Lepówna 1968; Dzieduszycki 1982; Łosiński, Rogosz 1986; Buko 1990; Kajzer 1990, s. 11; Sikorski 1995, s. 98–11; Poliński 1996, s. 14–17; Głosek 1998, s. 36, 37; Niegoda 1999; Sikorski 2003.

¹⁷ W wykopie V i VI zarejestrowano młodsze „importy”: stalowoszare garnki z otworem w kształcie liścia koniczyny (Sikorski 2002, s. 153) – ryc. 5: 19 i kamionkę z Siegburga? – ryc. 4: 13, 17.

¹⁸ Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960, s. 77–80, ryc. 11, 12; Pałubicka 1975, s. 48–50; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 348–350, ryc. 189; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 315, 321, 322, 442–444, 315; Zamelska 1995, s. 41, 42, ryc. 8: 1, 2, 4, 6, 12: 1–5; Wyrwińska 2002, s. 183–185.

¹⁹ Pałubicka 1975, s. 119–125, tabl. XLVI, XLVII; Szamałek, Dudziak-Jankowiakowa, Karolczak 1979, s. 113, 177, ryc. 36: 3, 39: 1; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 329–330.

²⁰ Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960, s. 150, ryc. 75; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 348–350, ryc. 189: 9, 14; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 98, 192, 248–250, 290–293, ryc. 64: 8, 9, 151: 4, 7, 175: 5, 6, tabl. VI: 1, VII: 1.

²¹ Iwanicka-Pinkosz, Wyrwińska 2000, s. 81, ryc. 8.

Tabela 1

Poznań-Ostrów Tumski, stan 9/10. Struktura technostylistyczna fragmentów naczyń z warstw, w których zarejestrowano ułamki ceramiki grafitowej
 Poznań-Ostrów Tumski, site 9/10. Technological and stylistic structure of pottery sherds from layers with graphite pottery

Lp.	Ceramika wczesnośredniowieczna				Ceramika późnośredniowieczna / nowożytna																Ceramika nowożytna									Uwagi	Razem															
	GT II/III		GT III		Grupa A				Grupa B				Grupa C				Grupa CI				Grupa D			Grupa E			Grupa G																			
	d	b	w	z	d	b	w	z	d	b	w	p	z	d	b	w	u	p	z	d	b	w	u	p	z	d	b	w	z			d	b	w	u	z	d	b	w	z						
1	-	3	-	-	8	124	13	84	3	38	3	1	12	4	89	8	4	1	19	1	62	8	-	1	14	-	2	-	-	1	3	-	3	-	1	-	2	1	-	3	1	1	-	2	W: V, w-wa VI	382 + 2 grafit.
2	-	2	-	-	12	145	11	44	1	32	8	-	7	4	158	27	3	-	32	-	70	11	-	-	9	-	18	2	-	-	2	-	4	-	1	2	8	3	2	15	1	3	-	4	W: VI, w-wa Va	527 + 1 grafit. krażek/ przęslik
3	-	3	2	-	-	19	2	11	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	W: XXI, w-wa Xa	29 + 1 grafit.
4	-	5	-	1	-	12	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	W: XXI, w-wa XI	17 + 1 grafit.
5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	W: XXI z hałdy	1 grafit.				

Objaśnienia:

GT II/III – GT III (por. Sikorski 1995; 2003);

Grupa A – G (por. Głosek 1998);

d – dna; b – brzośnie; w – wylewy; u – ucha; p – pokrywki; z – fragmenty zdobione;

W – wykop, w-wa – warstwa

do Wielkopolski (handel, chrystianizacja lub kontakty wojenne) niektóre artykuły ceramiczne, ozdoby i broń. Inspirowały one lokalnych wytwórców do tego stopnia, że w końcu podejmowano próby miejscowej produkcji według „obcych” wzorów²⁹. W przypadku wyrobów grafitowych podstawową barierą był oczywiście brak surowca, choć „skorupy [z naczyń grafitowych – autorzy] luźno występujące w nawarstwieniach kulturowych należy widzieć jako ułamki naczyń kosztownych, skrzętnie zbieranych w celu wtórnego przerobu”³⁰ lub też jako stłuczkę wykorzystywaną zupełnie inaczej (ryc. 4: 18). Trudno przecenić znaczenie impulsów południowych w X–XIII w., tym bardziej że w świetle ostatnich badań na grodach centralnych i ich bezpośrednim zapleczu elementy te odnotowywane są coraz częściej³¹.

BIBLIOGRAFIA

- Brzostowicz M.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu* [Sum.: Settlement Complex in Bruszczewo in the Early Middle Ages], Poznań.
- Buko A.
1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań* [Sum.: Introduction into research of the early medieval Polish pottery], Wrocław.
- Dostal B.
1995 *K počátkům slovanské tuhové keramiky na Morave* [Zus.: Zu den Anfängen der Slawischen Graphittonkeramik in Mähren], „Sbornik Praci Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity”, R. XLIII, E 39, s. 43–67.
- Dymaczewski A.
1961 *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2–4 w Poznaniu w latach 1939, 1950–1953* [Ré.: Les investigations dans la partie méridionale de L’île de la Cathédrale à Poznań, 2/4 rue Wieżowa], (w:) *Poznań we wczesnym średniowieczu* (red. W. Hensel), t. III, Wrocław – Warszawa, s. 139–230.
- Dzieduszycki W.
1982 *Wczesnośredniowieczna ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. do połowy XIV w.* [Sum.: The early-urban Kruszwica ceramics from the second half of the 10th to the mid-14th centuries], Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Filipowiak W.
1953 *Późnolateńskie naczynie grafitowe z Januszkowa w pow. inowrocławskim* [Ré.: Un vase graphiteux de la période de La Tené III de Januszkowo, distr. d’Inowrocław], „Przegląd Archeologiczny” t. IX, s. 341–347.
2002 *Wolin*, (w:) *U źródeł Polski do roku 1038* (red. M. Derwich, A. Żurek), Warszawa – Wrocław, s. 142–143.
- Głosek M.
1998 *Dwór murowany w Bąkowej Górze* [Zusammenfassung], Łódź.

²⁹ Kóčka-Krenz 1993, s. 151–157, 168; Górecki 2001, s. 126–149; Rzeźnik 2002.

³⁰ Kaźmierczyk 1970, s. 311.

³¹ Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960, s. 103, tabl. IV, 7; Rauhutowa 1976, s. 127, 128; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 238–240 (wyposażenie grobu); Kościński 1995, s. 178; Górecki 2001, s. 114 i n.

Górecki J.

- 2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej* [Zus.: Die Burg auf Ostrów Lednicki auf dem hintergrund der ausgewählten Burgzentren der ersten Piastenmonarchie], Poznań.

Hensel W.

- 1987 *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa.

Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.

- 1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. V, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A.

- 1995 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VII, Poznań – Toruń.

Hilczerówna Z.

- 1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

Iwanicka-Pinkosz B., Wyrwińska E.

- 2000 *Ratownicze badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Dąbczu, stan. 1, gm. Rydzyna, byłe woj. leszczyńskie* [Zus.: Die Rettungsgrabungen im frühmittelalterlichen Burgwall in Dąbcze, Fst. 1, gem. Rydzyna, ehemalige woj. Leszno], „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” t. V, s. 73–84.

Kajzer L.

- 1990 *Zamek w Raciążku* [Zus.: Das Schloss in Raciążek in Kujawy], Łódź.

Kaźmierczyk J.

- 1966 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu* [RÉS.: La rive gauche de Wrocław au Haut Moyen Âge], cz. I, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- 1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu* [RÉS.: La rive gauche de Wrocław au Haut Moyen Âge], cz. II, Wrocław – Warszawa – Kraków.

Kiersnowska T.

- 1986 *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa.

Kołenda J.

- 1998 *Forschungsprobleme bei der frühmittelalterlichen Graphitkeramik in Schlesien*, (in:) *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen* (red. L. Poláček), Internationale Tagungen in Mikulčice, Bd. IV, Brno, s. 21–31.

Kostrzewski J.

- 1948 *Czy ceramika przedhistoryczna była przedmiotem handlu?*, „Przegląd Archeologiczny” t. VIII, s. 1–5.

Kościński B.

- 1995 *Osada w Racocie (stanowiska 18 i 25) gmina Kościan, woj. leszczyńskie* [Zus.: Frühmittelalterliche Siedlung in Racot (Fst. 18 und 25), Gemeinde Kościan, Woiwodschaft Leszno], (w:) *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski południowej* (red. Z. Kurnatowska), Poznań, s. 83–258.

Kóćka-Krenz H.

- 1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu* [Sum.: The North-western Slavonic jewellery in the early Middle Ages], Poznań.
- 2001 *Zespół pałacowo-sakralny w grodzie poznańskim* [Abst.: The palace and church complex in Poznań-Ostrów Tumski], (w:) *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały z Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 2000* (red. S. Skibiński), Poznań, s. 287–296.
- 2002 *Poznań w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego w świetle najnowszych odkryć archeologicznych* [Zus.: Poznań zur Zeit des Akten von Gniezno im Lichte der neuesten archäologischen Entdeckungen], (w:) *Trakt cesarski Itawa – Gniezno – Magdeburg* (red. W. Dzieduszycki, M. Przybył), Poznań, s. 103–119.

Kóčka-Krenz H., Sikorski A.

- 1995 *Wyniki badań średniowiecznego zespołu osadniczego w Górze, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie stan. 1, w 1993 i 1994 r.* [Zus.: Ergebnisse der Ausgrabungen in einem mittelalterlichen Siedlungskomplex in Góra, Gem. Pobiedziska, Woi. Poznań (Fst. 1) im Jahre 1993 und 1994], „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” t. III, s. 93–106.

Kukliński A.

- 2000 *Badania wczesnośredniowiecznego wału obronnego w rejonie IX na Wawelu w Krakowie* [Sum.: Investigation of the early medieval defensive rampart in region IX at Wawel in Cracow], (w:) *Osadnictwo i architektura ziem polskim w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego* (red. A. Buko i Z. Świechowski), Warszawa, s. 293–304.

Kurnatowska Z.

- 2001 *Tworzenie się państwa gnieźnieńskiego w kontekście europejskim* [Abst.: The formation of the Gniezno–state in the European context], (w:) *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały z Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 2000* (red. S. Skibiński), Poznań, s. 89–102.

Lepówna B.

- 1968 *Garncarstwo gdańskie w X–XIII wieku* [Sum.: The pottery of Gdańsk in the 10th–13th centuries], (w:) *Gdańsk wczesnośredniowieczny* (red. J. Kamińska), t. VII, Gdańsk.

Lodowski J.

- 1966 *Uwagi o wczesnośredniowiecznej ceramice grafitowej z terenu Śląska* [Sum.: Annotations on early mediaeval graphite ceramics of Silesia], „Silesia Antiqua” t. VIII, s. 110–132.
- 1979 *Zagadnienie wczesnośredniowiecznej ceramiki grafitowej w Polsce w świetle materiałów z Opola-Ostrówka*, (w:) *Kształtowanie się kultury wczesnopolskiej na Opolszczyźnie*, Opole, s. 92–103.

Łosiński W., Rogosz R.

- 1986 *Próba periodyzacji ceramiki wczesnośredniowiecznej ze Szczecina*, (w:) *Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim*, Warszawa, s. 51–61.

Malinowska M.

- 1961 *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953–1954* [Rés.: Aperçu général résultats obtenus au cours des campagnes de fouilles de 1953 et 1954 à Poznań, 17, rue Ostrów Tumski], (w:) *Poznań we wczesnym średniowieczu* (red. W. Hensel), t. III, Wrocław–Warszawa, s. 7–95.

Mogielnicka-Urban M.

- 1984 *Warsztat ceramiczny w kulturze łużyckiej* [Zus.: Die Keramische Werkstatt in der Lausitzer Kultur], Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Moździoch S.

- 2002 *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Warszawa.

Munsell

- 1973 *Munsell Soil Color Charts*, Baltimore.

Niegoda J.

- 1999 *Naczynia ceramiczne*, (w:) *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu* (red. C. Buško i J. Piekalski), Wrocław, s. 157–182.

Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J.

- 1960 *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950–1953* [Rés.: Les recherches archéologiques dans l'immeuble de la rue Ostrów Tumski 13 en 1950–1953], s. 67–219.

Pałubicka A.

- 1975 *Grodzisko wkleśte* [Zus.: Niederungsburg in Bnin, Kreis Śrem], (w:) *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko wkleśte* (red. J. Żak), Poznań, s. 9–184.

Parczewski M.

- 1982 *Plaskowyz Głubczycki we wczesnym średniowieczu* [Zus.: Die Głubczycer Hochenbene im Frühmittelalter], Warszawa – Kraków.

Piekalski J.

- 1991 *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Olbinie w VII–XIII w.* [Sum.: Medieval Wrocław. Study of the settlement complex at Olbin in the VII–XIII centuries], Wrocław.

Poliński D.

- 1996 *Przemiany w wytwórczości garncarskiej ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza* [Sum.: Changes in pottery production in the Chełmno land at the end of the early middle ages at the beginning of the late middle ages], Toruń.

Radwański K.

- 1968 *Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii* [RÉS.: Ceramique cracovienne de Haut Moyen Age probleme de la chronologie], „Materiały Archeologiczne”, t. IX, s. 5–71.

Rauhutowa J.

- 1976 *Czersk we wczesnym średniowieczu* [Zus.: Czersk im frühen Mittelalter (VII–XIII Jh.)], Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Rzeźnik P.

- 1999 *Lokalne i ponadregionalne akcenty przemian ceramiki w XIII-wiecznym Wrocławiu* [Sum.: Local and over-regional transformations reflected in the results of investigations of the thirteenth-century pottery from Wrocław], (w:) *Mediaevalia Archaeologica* (red. M. Ježek, J. Klápště), Praha, s. 125–136.
- 2002 *Ślad oddziaływań garncarstwa morawskiego na ceramikę średniowiecznego Śląska u progu i w czasie lokacyjnych przemian osadniczych*, (w:) *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej* (red. C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moždioch), Wrocław – Praha, s. 438–446.

Sikorski A.

- 1995 *Ceramika naczyniowa z Łekna, stanowisko nr 3 (wykopy VIII i IX)* [Sum.: Pottery from Łekno, stand 3 (Excavation VIII and IX)], (w:) *Studia i materiały do dziejów Pałuk* (red. A. M. Wyrwa), t. II, Poznań, s. 95–120.
- 2002 *Ceramika naczyniowa z czternastowiecznego obiektu produkcyjnego w Bierzwniku*, „Zeszyty Bierzwnickie” nr 4, s. 151–166.
- 2003 *Łekno, pow. Wągrowiec, woj. wielkopolskie, stan. 19. Wyniki badań nad ceramiką średniowieczną i nowożytną* [Sum.: Łekno, Wągrowiec province, Wielkopolska voivodeship, site Ł 19. Results of mediaeval and modern pottery analysis], (w:) *Studia i materiały do dziejów Pałuk* (red. A.M. Wyrwa), t. IV, Poznań, s. 67–123.

Staňa Č.

- 1998 *Die frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mittelmähren*, (in:) *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen* (ed. L. Poláček), Internationale Tagungen in Mikulčice, Bd. IV, Brno, s. 87–125.

Szamałek K., Dudziak-Jankowiakowa J., Karolczak Z.

- 1979 *Osadnictwo podgrodzia bnińskiego* [Zus.: Besiedlung der Vorburg in Bnin], (w:) *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Podgrodzie* (red. J. Żak), Warszawa – Poznań, s. 5–263.

Wachowski K.

- 1992 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe* [Zus.: Das frühmittelalterliche Körpergräberfeld in Stary Zamek], (w:) K. Wachowski, G. Domański, *Wczesnopolskie cmentarzysko w Starym Zamku* (red. A. Galos), Wrocław, s. 7–99

Wyrwińska E.

- 2002 *Gród w Czerwonej Wsi pod Krzywiniem, jako jeden z punktów na trasie pielgrzymki cesarza* [Zus.: Der Burgwall in Czerwona Wieś, Gde. Krzywiń], (w:) *Trakt cesarski Ilawa – Gniezno – Magdeburg* (red. W. Dzieduszycki, M. Przybył), Poznań, s. 177–189.

Zamelska K.

- 1995 *Grodzisko w Poniecu (stanowisko 1), woj. leszczyńskie* [Zus.: Burgwall in Poniec (Fundstelle 1), Woiwodschaft Leszno], (w:) *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski Południowej* (red. Z. Kurnatowska), Poznań, s. 9–82.
- 1998 *Graphitkeramik in Polen – Chronologie und Verbreitung*, (in:) *Frühmittelalterliche Graphit-tonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen* (ed. I. Poláček), Internationale Tagungen in Mikulčice, Bd. IV, Brno, s. 33–36.

GRAPHITE POTTERY FROM OSTRÓW TUMSKI IN POZNAŃ

Summary

Graphite pottery has been documented from the Neolithic to modern times. Considering deposits of this distinctive raw material, goods with graphite temper (in addition to sand and gravel) are commonly treated as southern 'imports', albeit there are some indications of their local production.

In Poland, fragments of medieval pottery and spindle whorls with 'graphite' have been found in Silesia (the most common), Małopolska, Wielkopolska and to limited degree in Kujavia, Mazovia, and Western Pomerania regions. These goods appears as early as the 9th and 10th centuries and become quite numerous in the 12th and 13th centuries.

A discovery at Ostrów Tumski in Poznań (fig. 1) is to be regarded as unusual for three reasons: (1) these are the first graphite goods in the stronghold (moreover, they come from its princely part), (2) they have been discovered at the foundations of the Mieszko I palatium, next to remains of a goldsmith's workshop, (3) relatively straightforward stratigraphy, despite later destruction caused by numerous construction phases of the Sacred Mary Church, along with accompanied artifacts from the layers, make possible to date these finds to the period from the 10–11th to the 12th–13th centuries and regard them as 'imports' from Moravia and Bohemia.

At present, we have discovered at least two categories of graphite goods characterized by different receipt of ceramic substance (use of grinding graphite or scales as temper) and function (wall thickness). Size, shape and function of the vessels are difficult to define. One could speculate they were fine wares of S-shaped profile and standard volume of 1–2 liters as well as large flower-pot-, barrel-, or bucket-like vessels of more than 5 liters volume. Both J. Lodowski (1979) and M. Parczewski (1982) classified this pottery into older (the 9th to 10th century) and younger (the 12th to 13th century). Taking into account a receipt of ceramic substance and cultural context, as the oldest fragments one can recognize these come from trench XXI (fig. 3:10, 15, 18). Remaining fragments, in particular thick-walled sherds with 'archaic' decorative motives, are to be probably dated to the second phase, albeit their younger date cannot be excluded (they come from mixed construction layers – fig. 4:18; 5:2, 5; tab. 1,2).

Particularly interesting is a disc with a hole made of graphite sherd (fig. 4:18). This artifact has been discovered in a Gothic construction layer in SW corner of the palace (trench VI; layer Va; No. 15/00). It was made of ca. 0.8–0.9 cm thick near-bottom or body vessel fragment.

Equally important is a spindle whorl with grinding graphite as temper (trench V, layer VIII; No. 481/99). This is a double cone-like artifact decorated by incised bands at the surface. It was found in a leveling layer (little clayish sand of 10YR 7/3, 7/4 shade), into which the palatium foundations have been dug out. The spindle whorl was arguably deposited within the palace. It is worth noting that its shape and finish reminds other clay artifacts of similar type from the period from the 11th to 13th centuries.

Both pottery fragments and spindle whorls are probably 'imports' from the south, brought to Ostrów Tumski either by (1) builders of the palace, (2) representatives of the local court (not necessarily imported in the form of luxurious pottery), or (3) by Brzetysław soldiers (trench XXI). However, it is equally possible that these goods might have used in (1) a nearby goldsmith's workshop (traces of burning), (2) a household (protective 'clay layer' on outer wall of the vessel – fig. 3:10; 5:2), or (3) a weaver's workshop. Each hypothesis is

equally possible as the Poznań stronghold belonged to the earliest and most eminent residences of the early Piasts.

A distribution of graphite goods in Poland marks out a hypothetical range and direction of the land-river route from Moravia through Wrocław to Poznań. It was probably the route through which various pottery goods, adornments, and weapons were brought into Poznań by trade, warfare or christianisation. These imports had inspired local manufacturers to such a extent that in a long run they have begun a local production of these goods according to these 'alien' standards. In case of graphite goods, a major limitation was clearly a lack of raw material. However, "...sherds [of graphite vessels] from cultural layers have been perceived as fragments of precious vessels and have been carefully collected for their re-use" (Każmierczyk 1970, p. 311) or collected in the form of broken sherd assemblages to be later used elsewhere (fig. 4:18). Southern contacts in the period between the 10th and 13th century are hardly be overestimated. It is additionally supported by an increasing number of these artifacts recorded during recent excavations of various centrally located strongholds and their direct neighborhoods.

Translated by Arkadiusz Marciniak